

Η ΕΡΕΤΡΙΑ ΤΟΝ 8ο π.Χ. αι. ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΧΡΥΣΟΧΟΪΑΣ

Με τις πρόσφατες έρευνες Ελλήνων και Ελβετών αρχαιολόγων αποδεικνύεται ότι η Ερέτρια, η γνωστή παραθαλάσσια ευθωϊκή πολιτεία, αποτελούσε έναν από τους σημαντικότερους οικισμούς της Μεσογείου στα γεωμετρικά χρόνια, κυρίως κατά την περίοδο 800-700 π.Χ. Το δεύτερο μισό του 8ου π.Χ. αι. μπορεί να χαρακτηριστεί ως περίοδος ακμής του οικισμού. Αψιδωτά και ορθογώνια κτίσματα της περιόδου αυτής έχουν αποκαλυφθεί κυρίως κοντά στο λιμάνι (εικ. 1). Είναι ωστόσο βέβαιο ότι ολόκληρη η επίπεδη έκταση ανάμεσα στην ακτή και τους πρόποδες του ασβεστολιθικού βράχου της ακρόπολης, η οποία στα δυτικά ορίζεται από το χείμαρρο, ενώ στα ανατολικά από το έλος, ήταν σχετικά πυκνά κατοικημένη.

Πέτρος Θέμελης

Καθηγητής Αρχαιολογίας του Φιλοσοφικού Τμήματος του Πανεπιστημίου Κρήτης

Μέσα στο ιερό τέμενος του Απόλλωνος κατασκευάστηκε στα τέλη του αιώνα αφιδωτός εκατόμπεδος ναός, δίπλα σε ένα πεταλοσχημο οικοδόμημα του 8ου π.Χ. αι. περίπου, γνωστό ως Δαφνηφορείο (εικ. 2). Κοντά στη Δυτική Πύλη της πόλης, ιδρύθηκε μεταξύ 715-690 π.Χ. ένα τριγωνικό Ηρώο, πάνω από δύο συστάδες τάφων. Η μία περιλαμβάνει ταφές καιώσως πολεμιστών, που σχετίζονται πιθανώς με κάποιο γεγονός της τελευταίας και πιο κρίσιμης φάσης του πολέμου για το Ηλλάντιο πεδίο. Σε οίκο, δίπλα στο Ηρώο, γινόταν λατρεία, η οποία, σύμφωνα με το περιεχόμενο θόβρου προσφορών, αναφερόταν στους αφηρημένους νεκρούς ηγεμόνες. Στις τελευταίες δεκαετίες του 8ου π.Χ. αι. αποθετεύεται και η λειτουργία ενός μικρού ιερού τέμενους, που ανασκάφτηκε σε μικρή απόσταση. ΝΑ από το Ηρώο της Δύτ. Πύλης. Σύμφωνα με επιγραφή πάνω σε θραύσμα αγγείου, φαίνεται πως ήταν αφιερωμένο στη λατρεία της Αφροδίτης. Στην ίδια θεά είχε ανατεθεί και ο ημίλιος σκύφος, γνωστός ως ποτήρι του Νέστορος, από τις Πιθκοούσες (σημερινή Ischia), αποίκια των Ερετριέων.

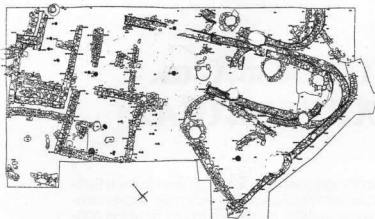
Την ίδια εποχή, στα τέλη του 8ου π.Χ. αιώνα, κατασκευάστηκε ένας ισχυρός τοίχος με δύο παρειές κατά μήκος της Β-ΒΑ. πλευράς του οικισμού. Ξεκινά από τη Δυτ. Πύλη με καμπύλη ΝΑ. κατεύθυνση. Μεγάλο τμήμα του ήρθε στο φως στο χώρο των ανασκαφών της Αρχαιολογικής Εταιρείας (Ο.Τ. 740), που έλαβαν χώρα από το 1974 έως το 1984 υπό τη διεύθυνση του υπογραφόμενου στα Β. του ναού του Απόλλωνος (εικ. 3). Στο χώρο αυτόν έχει αποκαλυφθεί ένα σύμπλεγμα κτισμάτων, Δ. και Α. από κεντρική οδική

αρτηρία της αρχαίας πόλης, που χρονολογούνται από τη γεωμετρική ως την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο. Ο ισχυρός γεωμετρικός τοίχος στον δυτικό τομέα της ανασκαφής μας δεν αποτελεί απλό ανάλημμα της όχθης υποθετικού χείμαρρου, όπως ήταν ως σήμερα γενικά παραδεκτό, αλλά ένα σημαντικό οχυρωματικό έργο, που περικλείνει και προστατεύει τα δημόσια και ιδιωτικά κτίσματα. Η κατασκευή του οφείλεται προφανώς και πάλι στα γεγονότα της τελευταίας και πιο κρίσιμης φάσης του Ηλλάντιου πολέμου. Το ισχυρό όμως αυτό τείχος, που δεν φαίνεται να είχε μακρά διάρκεια ζωής, δεν κατάφερε να αποτρέψει τον επερχόμενο κίνδυνο. Ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του 7ου π.Χ. αι. ο οικισμός παρακμάζει και ο πληθυσμός μειώνεται σημαντικά. Η Ερέτρια παύει να είναι η μεγάλη υπολογίσιμη εμπορική ναυτική δύναμη, αυτή που υπήρξε κατά τη διάρκεια του 8ου π.Χ. αι. Η λήψη της υφίσταται μια σχεδόν ολική, αλλά οπωσδήποτε παροδική, έκλειψη. Εκτός από τον πρώιμο αρχαϊκό ναό του Απόλλωνος, που η χρονολόγησή του δεν στηρίζεται σε βέβαια ανασκαφικά δεδομένα, κανένα κτίσμα του 7ου π.Χ. αι. δεν έχει ως τώρα αποκαλυφθεί. Η ανατολιζούσα κεραμική σπασίει και περιλαμβάνει μόνο τους γνωστός ντόπιους «ερετριακούς» ταφικούς αμφορείς, γραπτούς τροχόλατους και χειροποίητους με εγχάρυεις, καθκά και λίγα μεμονωμένα όστρακα.

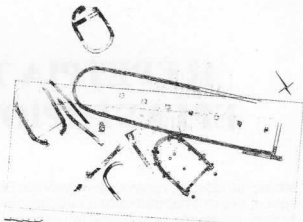
Ο Θησαυρός

Το 1980 η ανασκαφή μας προχώρησε. Με δοκιμαστικές σε βάθος τομές, ως

τα ύστερα προς το παρόν γεωμετρικά στρώματα, τα οποία στον τομέα αυτόν αποδεικνύονται ιδιαίτερα πλούσια. Αρχικά, ήρθε στο φως πλήρως η προς τα ΒΔ. καμπύλη συνέχεια του ισχυρού γεωμετρικού περιβόλου, που στο σημείο αυτό μειώνεται προοδευτικά σε πάχος και διακόπτεται, επιτρέποντας πιθανώς άνομιμα πύλεις. Σε μικρή απόσταση από την εσωτερική παρεία του περιβόλου αποκαλύφθηκε τμήμα καμπύλου τοίχου (δ), σε μια στρώση από μικρές ακανόνιστες πέτρες, που αποτελεί τη θεμελιώδη οικοδομημάτων των ύστατων γεωμετρικών χρόνων (εικ. 3 και 5). Συνεχίζεται προς Ν., κάτω από το δωμάτιο Ε ελληνιστικού κτίσματος. Η ανωδύτη ήταν ολόκληρη από πλήρες, που η διάλυσή της έδωσε στο χώρο που κάλυπτε τα αρχιτεκτονικά λείψανα χωροκρίτηρη απόχρωση και αρχιλωδή υφή. Ίχνη λίθους καταστροφής από φωτιά δεν διαπιστώθηκαν. Το μεγαλύτερο μέρος της αψιδας του οικοδομημάτων έχει καταστραφεί από ελληνιστικό αποθέτη. Δοκιμαστικές τομές μέσα και έξω από το αφιδωτό κτίσμα βεβαίωσαν την παρουσία και δεύτερου παλαιότερου στρώματος της ύστερης γεωμετρικής περιόδου με άφθονη κεραμική, χειροποίητη και τροχολάτρη. Σεχωρίζεται το θραύσμα από μεγάλο αμφορέα με παράσταση ίππου προς τα δεξιά (εικ. 6). Το οικοδόμημα σχετίζεται με το υπερκείμενο νεότερο στρώμα της ίδιας περιόδου. Στην εσωτερική παρεία του θεμελίου (δ), στο σημείο (1) της εικ. 3, χωμένους σε λάκκο κάτω από το δάπεδο, ήρθε στο φως ραγισμένος, αλλά ακέραιος, σκύφος in situ, καλυμμένος με πώμα ολόκληρο (εικ. 7 και 8). Φέρει απόλυτα διακόσμηση από επάλληλες καστονόμαυρες ται-

1. Ερέτρια, Αψιδωτά και ορθογώνια κτίσματα στην περιοχή του λιμανιού (L. Kahl, AntK, 1980).

2. Ερέτρια, τέμενος Απόλλωνος Δαφνηφόρου, Ελληνισοειδή και πεταλόσχημα κτίσματα, Αψιδωτών εκατόμβεδον.

νίες, που πλαισιώνουν εδαφώχρωμες ζώνες, μία ευρύτερη γύρω στην κοιλιά και δύο στενότερες γύρω στο λαμό. Στη ζώνη της κοιλιάς, δύο ακανόνιστες τεθλασμένες μελανές γραμμές, ενώ στην επάνω ζώνη δυσδιάκριτα, απολεπισμένα μοτίβα.

Απροσδόκητη έκπληξη μας περίμενε, όταν ανασκάσαμε το πώμα και αδειάσαμε το περιεχόμενο του σκύφου στο εργαστήριο του Μουσείου της Ερέτριας (εικ. 10 και 11). Ποσότητα χρυσού, θάρους 510 γρ. περίπου, σε μεγάλη ποικιλία μεγεθών και σχημάτων, κύλησε μαζί με το χύμα που είχε εισχωρήσει από τις ρωγμές. Δεν υπήρχε αμφιβολία πως είχαμε μπροστά μας τα κατάλοιπα εργαστηρίου χροσόμοιας σε διάφορα στάδια επεξεργασίας: χυτά σε ακανόνιστες φόρμες ή σε χαλάσσια κοχύλια, τεμαχισμένα με κοπίδι σε διάφορα μεγέθη και σχήματα, μισοφωρηλατημένα ή αποτυχημένα κοσμημάτια σε μορφή στριφτών ή απλών συμβόλων (πίρτες, ενώτια, περιπτά), καθώς και ένα πολλαπλά αναδιπλωμένο έλασμα μεγάλο μεγέθους, που φέρει έκτυπες παραστάσεις. Ορισμένα τεμάχια αποτελούν αναμφίβολα μείγμα χρυσού και αργύρου (ήλεκτρο). Αν το κράμα είναι φυσικό ή τεχνητό, δεν μπορεί προς το παρόν να διαπιστωθεί.

Έχουμε να κάνουμε με ένα μοναδικό και πολύτιμο εύρημα: το θησαυρό ενός χροσόμοιο (χύτη και κοσμηματοποιού), που είχε τοποθετηθεί στο σκύφο και είχε αποκρυβεί κάτω από το δάπεδο του αψιδωτού οικοδομημάτος. Κάποιος σοβαρός κίνδυνος, που απειλούσε τη ζωή των κατοίκων του γεωμετρικού οικισμού, ανάγκασε τον κάτοχο του πολύτιμου μετάλλου να κρύψει το θησαυρό του και να σπείσει να σωθεί. Ο κίνδυνος τελικά δεν αποτράπηκε, αλλά προκάλεσε την καταστροφή και εγκατάλειψη του οικισμού και το θάνατο προφανώς του χροσόμοιο. Η καταστροφή αυτή και εγκατάλειψη δεν είναι φαινόμενο περιορι-

σμένο τοπικά στον τομέα της ανασκαφής μας, αλλά ισχύει γενικά για ολόκληρο τον οικισμό της Ερέτριας και χρονολογείται στα τέλη του 8ου ή τις αρχές του 7ου π.Χ. αι. (700-680 π.Χ.). Όπως σημειώσαμε στην εισαγωγή, μπορεί να σχετίζεται με την τελευταία και κρίσιμη φάση του Αλγάντιου πολέμου, που είχε ως συνέπεια την οριστική ήττα των Ερετριέων από τους Χαλκιδείς. Είναι γεγονός ότι η Ερέτρια παύει πλέον να αποτελεί μεγάλη εμπορική δύναμη στη Μεσόγειο μετά το 700/680 π.Χ.

Σημειώσαμε παραπάνω ότι το αψιδωτό οικοδόμημα δεν φέρει σαφή ίχνη θίαυρης καταστροφής από φωτιά. Η κατάσταση του σφειλείται μάλλον σε εγκατάλειψη και γενική παρακμή του οικισμού μετά την ήττα. Φαίνεται πάντως ότι η ήττα δεν είχε ως επακόλουθο την εισβολή των αντιπάλων και την πυρπόληση της πόλης. Οι περιστάσεις και οι συνθήκες, που οδήγησαν στην απόκρυψη του χρυσού, μπορούν να παραλληλιστούν με εκείνες του 1200 π.Χ. περίπου, που προκάλεσαν τον αποθησαυρισμό εργαλείων και άλλων πολύτιμων αντικειμένων σε μυκηναϊκές ακροπόλεις.

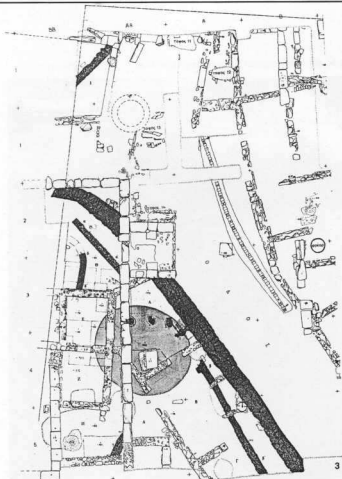
Τα τάλαντα

Είναι γνωστό ότι το τελικό στάδιο στην επεξεργασία του χρυσού, για σκοπούς τόσο ανταλλακτικούς (εμπορικούς) όσο και εργαστηριακούς, ήταν το λιώσιμο και το χύσιμο του σε καλούπια από πέτρα ή ψημένο πηλό, όπου έπαιρνε τη μορφή μικρών «ταλάντων». Από τη 2η π.Χ. χιλιετία η γενική διαδικασία, που ακολουθούσε ο χροσόμος, παρέμεινε ως και τα γεωμετρικά χρόνια βασικά αναλλοίωτη. Απλώς τα σιδερένια εργαλεία αντικατέστησαν ως ένα βαθμό τα χάλκινα και τα λίθινα.

Το μεγαλύτερο από τα τάλαντα μας έχει σχήμα ακανόνιστου οβάλ, διαστ.

5 Χ 3,45 εκ. με 5 χιλ. πάχος, και ζυγίζει 112 γραμ. Η μία από τις άκρες του έχει αποκοπεί με κοπίδι (εικ. 12). Η κάτω επιφάνεια που εφάπτεται στο καλούπι είναι λεία, ενώ η επάνω οδρή με φυσαλίδες. Μπορεί να παραβληθεί με ορισμένα πλακερά, ταινιωτά τάλαντα (slab ingots) από χαλκό ή ορείχαλκο, που βρέθηκαν στο φοινικικό ναυάγιο του 1200 π.Χ. στο ακρωτήριο Χελιδόνια της νότιας Μικρασιατικής ακτής. Κατά τον Bass, η κατηγορία αυτή των slab ingots της Ύστερης Μυκηναϊκής περιόδου χρησιμοποιούνταν για τις εμπορικές συναλλαγές, είχε δηλαδή μια συγκεκριμένη ανταλλακτική αξία. «Τάλαντα» χρυσού σε μορφή πέντε ορθογώνιων πλακιδίων (θάρους 16,9, 16,56, 17,02, 17,33 γραμ.) και πέντε πλατυσμένων σφαιριδίων (θάρους 7,27, 15,47, 18,08, 18,91, 18,99 γραμ. αντίστοιχα), αποθησαυρισμένα μέσα σε μικρό πηλίνο θησαυρό, βρέθηκαν το 1940 σε λαξευτό τάφο του 8ου/7ου π.Χ. αι. στη 9ησθ Κοιναλή Τακκέ Ηρακλείου (BSA 49f, 1954, 219 BSA 62, 1967, 61 κ.ε.) (εικ. 20).

Δύο από τα χρυσά τάλαντα μας, ένα ολόκληρο με βαθιά εγκοπή στη μέση και ένα μισό, έχουν χυθεί μέσα σε θαλασσινά κοχύλια, τα γνωστά ως κωδώνια (εικ. 12). Οι διαστάσεις τους είναι: 2 Χ 1,9 εκ. και το βάρος τους 25,65 γρ. και 13,8 γρ. αντίστοιχα. Με πρώτη ματιά θα μπορούσε να τα θεωρήσει κανείς τάλαντα χρυσού καθορισμένου και σταθερού θάρους και αξίας, που χρησιμοποιούνταν ως μέσο συναλλαγής, όπως αυτά (ένα ολόκληρο και δύο μισά) που βρέθηκαν στο νεκροταφείο της Ζαλαμίνης στην Κύπρο και χρονολογούνται στον 11ο αι. π.Χ. Μολονότι την εποχή που γράφτηκε και διαδόθηκαν τα ομηρικά έπη το χρυσάφι, όπως το σάμψι κι ο ορείχαλκος, αποτελούσαν είδη εμπορίου (εμπορεύματα) περισσότερο παρά μέσο συναλλαγής εμπορικής, εν τούτοις το τάλαντο χρυσού, πιστεύουμε ότι ορισμένοι πως ήταν ένα κομμάτι του ορι-

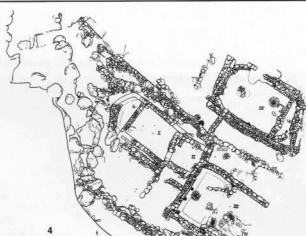

3. Ερέτρια Ο.Τ. 740. Περιβόλος και κτίσματα γεωμετρικών χρόνων (φάση μελανή).

λύτιμου αυτού μετάλλου με καθορισμένο βάρος, 8,4 πιθανώς γραμ., όπως το βαθυλιανικό shekel, που είχε συμβατική αξία ίση με ένα βοδί ή μια αγελάδα. Στον Όμηρο αναφέρεται και «ημιτάλαντο χρυσού» (Ψ 751 και 796), πράγμα που φαίνεται να επιβεβαιώνει την άποψη ότι είχε συγκεκριμένο βάρος-μέγεθος και αξία. Οπωσδήποτε όμως δεν είναι δυνατό, με βάση τη μαρτυρία και μόνο του έπους, να καθορισθεί επακριβώς η αξία του ομηρικού τάλαντου. Στους νόμους του Δράκοντα, τον 7ο π.Χ. αι., ειφορές, φόροι ή πρόστιμα καθορίζονται ακόμα με βάση την αξία των βοδίων και ο Σόλων, τον 6ο π.Χ. αι., δέχεται καθοριστική σχέση ανάμεσα στην αξία της δραχμής και των βοοειδών ή αγουροβάτων (Πολυδεύτης ΙΧ, 61, Πλούταρχος, Σόλων ΧΧΙΙΙ). Τον 8ο π.Χ., τότε που γράφονταν και τα ομηρικά έπη, το εμπόριο στηριζόταν αναμφίβολα στην ανταλλαγή των αγαθών. Και οι τεχνίτες ακόμα δεν μπορεί να απαιτούσαν καθορισμένη σταθερή τιμή για την αξία της εργασίας τους ούτε και των προϊόντων της τέχνης τους. Οι αγοραπωλησίες και οι συμφωνίες κλείνονταν με παλάμρα, που ισχύει ακόμη σε χώρες της Ανατολής και δεν εξαφανίστηκε ούτε κι από τη σύγχρονη Ελλάδα. Δεν αποκλείεται τα τάλαντα χρυσού, που αναφέρονται στον Όμηρο και φαίνεται να είχαν κά-

ποια συγκεκριμένη συμβατική αξία (Ιλιάδος Σ 507, Τ 247, Ψ 269 και 751, Ω 232. Οδύσειας δ 129 και 526, θ 393 και 202), να είναι πράγματι τα βαθυλιανικά shekel, που χρησιμοποιούνταν σαν μια μορφή νομισμάτων. Στην Ελλάδα πάντως δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι χρησιμοποιούνταν ως κανονικό μέσο συναλλαγής, τουλάχιστον τον 8ο π.Χ. αι. που μας ενδιαφέρει.

Τα τάλαντα χρυσού που περιλαμβάνει ο θησαυρός της Ερέτριας, όχι μόνο αυτά που περιγράψαμε παραπάνω αλλά και όλα τα υπόλοιπα που απαριθμούνται παρακάτω, δε φαίνεται να έχουν σχέση ούτε με τα τάλαντα από τη Σαλαμίνα της Κύπρου ούτε με τα βαθυλιανικά shekel ούτε και με τα ομηρικά τάλαντα. Η τεράστια ποικιλία που παρουσιάζουν στο μέγεθος, το σχήμα και το βάρος αποτελεί σοβαρό εμπόδιο για να δεχτούμε ότι μπορεί να χρησιμοποιούνταν ως μονάδες, μέσα εμπορικής συναλλαγής, ότι είχαν συγκεκριμένη ανταλλακτική αξία. Δεν μπορούμε καν να υποστηρίξουμε ότι ο χρυσός, ως πρώτη ύλη, μετά τη στοιχειώδη επεξεργασία καθαρισμού του στους τόπους παραγωγής, κυκλοφορούσε στο εμπόριο με τη μορφή των τάλαντων που απαντούν στο θησαυρό της Ερέτριας. Η σύντομη παρουσίαση των των υπόλοιπων κομμάτων του ευρήματος θα επιβεβαιώσει, πιστεύουμε, τις παραπάνω διαπιστώσεις και θα

4. Πιθηκοῦσες, αποικία των Ερετρίων. Κτίσματα γεωμετρικών χρόνων.

μας βοηθήσει να διατυπώσουμε ορισμένα συμπεράσματα.

Ένα από τα τάλαντα είναι αρτόσχημο και φέρει βαθιά εγκοπή στη μέση, καμμένη με κοπίδι (εικ. 13). Ζυγίζει μόλις 2,6 γρ. και έχει διαστάσεις 8,5 x 7,5 χιλ., με 4 χιλ. πάχος. Η άνω επιφάνειά του, που δεν εφάπτεται στο καλούπι, είναι αρκετά τραχιά.

Μια ομάδα περιλαμβάνει δεκατρία, παρόμοια με το αρτόσχημο, τάλαντα (τα δύο ακέραια, τα υπόλοιπα κομμένα ανομοιομορφα), που έχουν σφυρηλατθεί ελαφρά, ώστε οι επιφάνειές τους να γίνουν επίπεδες (εικ. 13). Τα δύο ακέραια παρουσιάζουν οσάσματα στην περιφέρεια από τη σφυρηλάτηση και μοιάζουν με νομίσματα. Το πάχος τους ποικίλει από 2-4 χιλ. Το ολικό βάρος τους είναι 11,4 γρ.

Εξαιρερίζει μια άλλη ομάδα από τριάντα πέντε τάλαντα, που έχουν χυθεί σε ακανόνιστα στρωγγυλά καλούπια διαφόρων μεγεθών και που όλα τους είναι κομμένα σε σχήμα μισού ή τεταρτημρίου του κύκλου (εικ. 13). Το ολικό τους βάρος είναι 75 γρ. Ορισμένα απ' αυτά εικονίζονται εδώ. Τα δύο μεγαλύτερα ζυγίζουν 14,3 και 11 γρ. αντίστοιχα.

Την πολυπληθέστερη ομάδα αποτελούν ακανόνιστα κομμάτια τάλαντων βάρος 139,4 γρ. (εικ. 14). Το μεγαλύτερο έχει διαστάσεις 2 X 7 εκ. και πάχος γύρω στα 4 χιλ. Πενήντα κομμάτια της ίδιας κατηγορίας, συνολικό βάρος 36,75 γρ., αναγνωρίστηκαν προκαρκτικά από την απόχρωση και μόνο ως ομίγματα χρυσού και αργύρου, ως ήλεκτρο δηλαδή ή λευκόχρυσος. Το ποσοστό του αργύρου που περιέχουν δεν είναι το ίδιο σε όλα, πράγμα που αποτελεί ίσως ένδειξη ότι το κράμα είναι τεχνητό και όχι φυσικό, όπως ήταν, για παράδειγμα, το χρυσόφι του Παγκάλω (Πλίνιος 33-80). Στον Όμηρο μια φορά μνημονεύεται το ήλεκτρο, που μαζί με το χρυσόφι, το ασημί, τον χαλκό και το ελεφαντόδοντο χρησιμοποιήθηκε για να διακοσμηθεί το λαμπρό ανάκτορο του Μενέλαου στη Σπάρτη (Όμηρος, Οδύσειος δ 73).

5. Ερέτρια, Ο.Τ. 740. Κτίσματα γεωμετρικών χρόνων. α) σχύρωση, β) στοά, γ) αψιδωτό ή ελλειψοειδές κτίσμα.

6

7

6. Θραύσμα αμφιρέα του βου π.Χ. αι. με παράσταση ίππου.

7. Ο σκύφος με το θησαυρό κατά χώραν.

8. Ο σκύφος με το θησαυρό συγκαλλημένος.

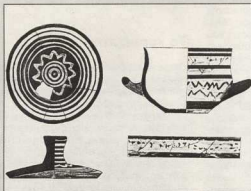
9. Σχέδιο του σκύφου και του πώματος.

10 α. β. Ο σκύφος με το πολύτιμο περιεχόμενό του.

11. Το περιεχόμενο του σκύφου. Χρυσά τάλανα και κοσμήματα.

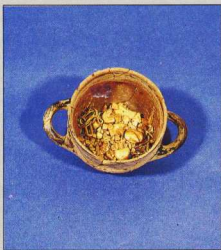
8

9

10β

10α

11

Ιδιαίτερα ενδιαφέρον παρουσιάζει μια ομάδα από εννέα ανομοιομεγέθη χρυσά σφαιρίδια αποτελούμενα σταγόνες (εικ. 15α) που δημιουργούνται κατά τη διαδικασία καθαρού («χρυσού καθαίρειν» ή «έν πυρί θασανίζειν») του χρυσού από τις φυσικές του προσμίξεις με άλλα μέταλλα. Η μεγαλύτερη σταγόνα έχει διάστρος 1,35 εκ. X 95 χιλ., ενώ η μικρότερη 35 X 35 χιλ. Εξίσου ενδιαφέρουσες, για τον ίδιο λόγο, είναι ασράνια άμορφες, μικρές, πεπλατυσμένες και αδρές μάζες χρυσού, που δημιουργούνται κατά το λιώσιμο και το χύσιμο του χρυσού στις μικρές ποικιλόχθιμες φόρμες, όπου έπαιρνε τη μορφή των τάλαντων (εικ. 15β). Είμαστε επομένως υποχρεωμένοι να δεχτούμε ότι ο Ερετριεύς χρυσοκόπος επέξερατόν τον χρυσοάφι, που έδρασε στα εργαστήρια του σε φυσική κατάσταση, όπως εξάγονται είτε από φλέβες χρυσοφόρων πετρωμάτων (πρωτογενής μορφή) είτε από προσχάσεις ποταμών (δευτερευούσης μορφή) σε ψήγματα. Ο ίδιος δηλ. πραγματοποιεί τον καθαρισμό της η εμπλοτισμού του, όπως συνήθως λέγεται, με τη γνωστή ήδη από την εποχή του χαλκού μέθοδο της κυπέλλωσης. Για το χρυσοάφι η μέθοδος αυτή είναι δευτερευούσης και όχι πρωτεύουσας, όπως είναι για την παραγωγή του ασπίου. Γι' αυτό το λόγο, ορισμένοι ερευνητές πιστεύουν πως προηγήθηκε η γνώση της διαδικασίας εμπλοτισμού του αργύρου, η οποία εφαρμόστηκε αργότερα και στο χρυσό. Ο αρχαιός ορυκτός της μεθόδου είναι **όβρυζα**, λέξη που ετυμολογικά κατάγεται από τα Χεττιτικά και που αποτελεί βασικό επιχειρήμα ορισμένων για να θεωρήσουν τη Μ. Ασία ως τόπο ανακάλυψης και πρώτης εφαρμογής της μεθόδου. Μοναδική αρχαιολογική επιβεβαίωση της άποψης (σχετικά με τον εμπλοτισμό του χρυσού) ήταν ως τώρα η αποκάλυψη εργαστήριου καθαρισμού χρυσού με τη μέθοδο της κυπέλλωσης στις Σάρδες της Λυδίας, που χρονολογείται στα 580 π.Χ. Το ερετριεύς εργαστήριο του Βου π.Χ. αι. άρχεται να ανατρέπει αυτή την άποψη ως προς τον τόπο και το χρόνο της πρώτης αρχαιολογικά αποδεδειγμένης εφαρμογής της μεθόδου.

Το λυδικό εργαστήριο βρέθηκε το 1968 δίπλα σ' ένα έρεισμά, ίσως της Κυβέλης, που περιέκλειε τετράγωνο λίθινο βωμό. Μια συστάδα από πήλινες άδασες λεκάνες, βυθισμένες στο καμένο έδαφος ή σε στρώμα χαλκίνας, χρησιμοποιούνταν για τον εμπλοτισμό του χρυσού με κυπέλλωση (όβρυζα). Στον ίδιο χώρο βρέθηκαν θραύσματα χρυσού ελάσματος, σταγόνες χρυσού και άμορφες ακανόνιστες μάζες χρυσού σαν τις δικές μας. Ερευνήθηκαν ακόμα δύο ομάδες μικρών φόρμών με υπολειπόμενα χρυσού καθώς και κεραμικά με ψήγματα χρυσού κολλημένα στις ρωγμές των αγγείων, ακόμη και χρυσό έλασμα και

μικτήρες από πήλινα φουσάρα. Οι φόρνοι χρησιμοποιούνταν προφανώς για το διαχωρισμό του χρυσού από τον άργυρο, αναγκαία διαδικασία στις Σάρδες, μια και ο χρυσός του Πακτωλού είναι κατ' ουσίαν ήλεκτρο.

Στην Ερέτρια δεν έχουμε φυσικά να κάνουμε με το ίδιο το εργαστήριο, αλλά με τον αποθησαυρισμό του πολύτιμου εμπλουτισμένου μετάλλου στις μορφές που περιγράψαμε παραπάνω. Τόσο από την άποψη αυτή όσο και από την άποψη της πρωιμότητας, το ερετριικό εύρημα είναι μοναδικό. Τα σύγχρονα σχέδον με το αφιδωτό μας οικοδόμημα κτίσματα II-IV, που ανακαλύφθηκαν το 1969-70 στην περιοχή Mezzola στις Πιθήκοσσες (εικ. 4), περιλαμβάνουν εργατήρια για χαλκό, σίδηρο και μολύβι, όχι όμως για χρυσόφι. Κυτήριον χαλκού υπήρχε στο Ασκυαντί από το 900 π.Χ., όπως δείχνουν οι πήλινες και λίθινες μήτρες που βρέθηκαν εκεί.

Τα κοσμήματα

Όπως αναφέρθηκε στην αρχή, ο θησαυρός μας δεν περιλάμβανε μόνο τάλαντα αλλά και παραμορφωμένα, στρεβλωμένα και ελλιπή κοσμήματα, που είχαν αποτύχει κατά την κατασκευή τους και προορίζονταν για λιώσιμο, ώστε να ξαναπαρόν τη μορφή της πρώτης εργατηριακής ύλης, του τάλαντου. Ανάμεσα σ' αυτά ξεχωρίζει ένα ασυνήθιστα μεγάλο χρυσό έλασμα, αναδιπλωμένο πολλές φορές και τασκισμένο, που ζυγίζει περίπου 10 γρ. Όταν ξεδιπλώθηκε, αποδείχτηκε ότι είναι ένα αέκρωτο διάγραμμα με γλωσσοειδή προεξοχή στο μέσο, μήκ. 33,7 εκ., π. 3,4 εκ. και ύψ. με το γλωσσοειδή 6,3 εκ. Φέρει κακοδιατηρημένη έκτυπη διακόσμηση, όπου διακρίνονται προς το παρόν άματα, πολεμιστές και αιλουροειδή (εικ. 16, 17). Γύρω το γλωσσοειδές κυκλικά. Αυτό που ανάγκασε τον χρυσοκόπο να το κρατήσει παράμερα για λιώσιμο ήταν, όπως φαίνεται, η αποτυχία στην έκτύπωση της παράστασης με τη θοήβεια της μήτρας, ιδιαίτερα στο δεξιό μισό του διαδήματος. Κατά τα άλλα, είναι κομμένη ουστά και αέκρωτο. Η διαπίστωση αυτή μας βοηθά να συμπεράνουμε ότι ο τεχνίτης πρώτα έκοβε το χρυσό έλασμα στο επιθυμητό σχήμα και κατόπιν το χτυπούσε στη μήτρα, για ν' αποτυπωθούν πάνω τα διακοσμητικά μοτίβα.

Πάνω από επτά διαδήματα του ίδιου τύπου με το δικό μας έχουν βρεθεί στην Ερέτρια. Κοινό χαρακτηριστικό όλων είναι το γλωσσοειδές που προεξέχει στο μέσο. Μια επαρχιακή απομίμηση των ερετριικών διαδημάτων προέρχεται από τη Σκύρο και βρίσκεται στη Συλλογή Ντόλλης Γουλιανδρή. Το ακυριανό διάγραμμα (του 6' μισού του Βου π.Χ. αι.) έχει χτυπηθεί τρεις φορές διαδοχικά πάνω στην ίδια μήτρα. Φέ-

ρει την παράσταση ενός πολεμιστή μέσα σε ημικύκλιο με μαϊανδροειδές πλαίσιο, η οποία επαναλαμβάνεται τρεις φορές. Η ίδια ακριβώς παράσταση έχει αποτυπωθεί με τη βοήθεια της ίδιας μήτρας πάνω στα δύο χρυσά ορθογώνια ελάσματα 13 και 14 του ίδιου εύρημα της Σκύρου. (ΒΧ 29, 1975, 1370 κ.ε.).

Τα ερετριικά παραδείγματα διαδημάτων αποδίδονται σε τοπικό εργατήριον του Βου αι. π.Χ. Το ακυριανό αποτέλεσμα, όπως είπαμε, τοπική επαρχιακή απομίμηση. Ένα ακόμη διάγραμμα, που βρέθηκε πρόσφατα στον τόφο 12 του πρώτου της Δυτ. Πύλης (700-680 π.Χ.), αποτελεί το νεότερο (ίσως παραδείγμα της σειράς με εμψαγή ανατολικά στοιχεία στην έκτυπη παράσταση, που αποδίδονται από τον Βεραϊό στην κυπριακή πρόκληση της μήτρας, πάνω στην οποία χτυπήθηκε. Οι μήτρες εισάγονταν από άλλα, όπως φαίνεται, εργατηριακά κέντρα της εποχής (Ανατολή, Κρήνη, Κολιάδες, Αττική), γι' αυτό και το στυλ των παραστάσεων παρουσιάζει διάφορες διαφορές. Η παράσταση του διαδήματος μας, παρά την κακή διατήρησή της, φαίνεται πως είναι από τις πιο δειλόνες της ερετριικής σειράς. Τεχνοτροπικά βρίσκεται πολύ κοντά στην «ανατολική ομάδα» των αττικών διαδημάτων του 760-720 π.Χ. Δεν αποκλείεται η λίθινη μήτρα να προερχόταν πράγματι από την Αττική και να χρησιμοποιήθηκε από τον Ερετριεύα χρυσοκόπο στα τέλη του Βου αιώνα.

Μια χρυσή πλάκα, διαστ. 2,4 εκ. X 8 χιλ. και 2 χιλ. πάχ., αποκομμένη κι από τις δύο άκρες της, μπορεί να αντιπροσωπεύει το πρώτο στάδιο επεξεργασίας στην κατασκευή χρυσών ελασμάτων ή διαδημάτων, όπως αυτό που περιγράψαμε ή κάπως μικρότερον. Ζυγίζει 5,7 γρ.

Στο θησαυρό υπάρχουν και θραύσματα από σφριγητά ράβδους και ούρματα σε διάφορα πάχη (εικ. 18). Ασυνήθιστο δείγμα κοσμημάτων αποτελεί ένα αναδιπλωμένο και στρεβλωμένο σφρματό, άδρωσ 10 γρ., που οπωσδήποτε δείχνει πως η πρωτοτυπία, η φαντασία και το λεπτό γούστο δεν έλειπαν από τον Ερετριεύα χρυσοκόπο. Ο τεχνίτης ήταν εξοικειωμένος με την έκτυπη του σφρματόκοι κοσμημάτων, όπως δείχνουν, εκτός από τα παραπάνω, και δώδεκα ακόμα θραύσματα λεπτού σφρματος (λεπτότερον κι από 1 π.χ.), καθώς και άλλα σφριγητά σε διάφορα πάχη (εικ. 18). Μια ελλιπή ταϊνία αποτελείται από τρία σφρήματα, δύο απλά στα άκρα και ένα σφριγητό ανάμεσά τους, που συνθέτουν ένα κομμάτι και σπάνιο για την εποχή κόσμημα.

Δύο θραύσματα από τοξωτές πόρτες (εικ. 19) είναι καμωμένα από σφριγητό σφρμα τετραγώνης διατομής με σφρηλαπτημένη ή μία απόληξη σε σχήμα μικρής τρίγωνης αναδιπλωμένης πλάκας, που πάνω της έπιανε η άλλη, αιχ-

μηρή απόληξη. Ανήκουν στο γνωστό και πολύ διαδομένο τύπο, από τον οποίο ορισμένα πρώιμα Υπομυκηναϊκά παραδείγματα σε χαλκό έχουν βρεθεί στο Λευκαντί. Ο τύπος αυτός πόρπη εξασκοιούται να παράγεται ως την πρώιμη αρχαϊκή εποχή, όχι όμως σε χρυσό. Οι δύο ελλείψεις πόρπης του θασοικού μας είναι σπανιότερες, αν όχι μοναδικές, όσον αφορά τον παράγοντα υλικό. Στο Λευκαντί, για παράδειγμα, βρέθηκε μία μόνο χρυσή πόρπη της Πρώιμης Γεωμετρικής II φάσης, ενός όμως άγνωστου ως τώρα τύπου.

Για μια περίοδο τριών περίπου αιώνων, από την Υπομυκηναϊκή ως τη Μέση Γεωμετρική I περίοδο (1100-825 π.Χ.), η ποιότητα και η ποσότητα των κοσμημάτων από το Λευκαντί είναι εκπληκτικά υψηλή. Τα περισσότερα, αν όχι όλα, πρέπει να είχαν κατασκευαστεί σε τοπικά εργαστήρια. Δυστυχώς, μας λείπουν άκριτα στοιχεία για τα κομμάτια της επόμενης περιόδου, από το 825 π.Χ. ως την τελική εγκατάλειψη του σπουκιοκισμού, γύρω στο 700 π.Χ. Δεν έχουν εντοπιστεί ακόμη τα νεκροταφεία της περιόδου αυτής, η οποία εκπροσωπείται από περιορισμένο σχετικά υλικό, αποκλειστικά κεραμική, που βρέθηκε στην Ξερσόλη. Μας λείπουν έτσι, προς το παρόν, λευκαντιώτικα κομμάτια, που θα μπορούσαν να γεφυρώσουν το χάσμα από το τέλος του 8ου ως το τέλος του 6ου π.Χ. και θα αποτελούσαν το συνδυαστικό κρίκο ανάμεσα στα πρωιμότερα από το Λευκαντί και στα νεότερα από την Ερέτρια. Δεν υπάρχει βέβαια αμφιβολία ότι υπάρχουν σπουδαίοι πολιτιστικοί δεσμοί, όπως δείχνει η σχεδόν ταυτόσημη κεραμική του 8ου π.Χ. αι. κι από τις δύο θέσεις. Τα χρυσά κομμάτια της Συλλογής Γουλιανδρή από τη Σκύρο φανερώνουν στενές σχέσεις τόσο με το Λευκαντί όσο και με την Ερέτρια. Έτσι και τα χρυσά κομμάτια, όπως η κεραμική, τα τοφικά έθιμα και άλλα στοιχεία, συμβάλλουν αποφασιστικά για να συμπληρωθεί η εικόνα του ιδιαίτερου «ευβοϊκού» ορίζοντα, που συνθέτουν η Εύβοια (Χαλκίδα, Λευκαντί, Ερέτρια) και η Σκύρος. Ο ευβοϊκός κόσμος, από τη μια μεριά είναι εξοικειωμένος με τη θάλασσα, δέχεται από νωρίς αγαθά και ευεργετικές επιδράσεις από την Ανατολή (μέσω του εμπορίου της Al Mina), την Κύπρο και τα νησιά του Αιγαίου και υφύκει τις πρώτες αποικίες στη Δύση (Πιθκούσες, Κύμη) από την άλλη μεριά παραμένει άρρηκτα δεμένος με τη γη (Αγλαντί, ιπποπότες) και διατηρεί τους πανάρχαιους δεσμούς του με τον κεντρικό ελλαδικό κορμό (Θεσσαλία, Βοιωτία, Αττική). Η Εύβοια, αν και νησί, δεν απελευθερώθηκε ποτέ από τον στεγνό ενγκαλιισμό της Στέρας. Η γέφυρα του Ευρίπου λειτουργούσε πάντα και λειτουργεί ακόμη σαν τον ομφάλιο λώρο, που ποτέ δεν αποκόπτεται.

Προέλευση του ερετριακού χρυσού

Στα ομηρικά έπη δεν υπάρχουν σαφείς ενδείξεις για τους τόπους προέλευσης των μετάλλων. Μόνο για το ασήμι γίνεται νύξη ότι προέρχεται από τη μακρινή Αλύθ της χώρας των Αλιζώνων, που τοποθετείται ανάμεσα στην Παφλαγονία και τη Μυσία. (Ιλιάδος Β 857: «τλήθον έξ' Αλύθης όθεν άργύρου έστί γενέθλη».) Στο Α της Οδύσσειας (στίχοι 180-184) η Αθήνα με τη μορφή του Μέντη, γιου του Αγχιάλου, βασιλιά των Ταφίων, δηλώνει ότι μεταφέρει με το πλοίο οίδηρο, για να τον ανταλλάξει με χαλκό στην Τεμέσα. Η Τεμέσα τοποθετείται από άλλους στην Κύπρο (Ταμασσός) και από άλλους στη δυτική ακτή της Ιταλίας (Bruttium).

Το χρυσάφι αναφέρεται συχνότερα στον Όμηρο απ' ό,τι το ασήμι, όχι όμως και οι πηγές του. Στην Ελλάδα είναι γνωστές εμφανίσεις χρυσού από την αρχαιότητα σε αρκετές περιοχές της χώρας, τόσο πρωτογενούς όσο και δευτερογενούς (προσχωματικής) προέλευσης. Εδώ θα περιοριστούμε ν' αναφέρουμε τις πιο κοντινές στην Ερέτρια πηγές στο ΝΑ άκρο της Εύβοιας υπάρχουνε χαλασάκες φλέβες κομπύρη και γαληνίτη. Ελάχιστος χρυσός υπάρχει και μέσα στον αργυροχίλο γαληνίτη του Λαυρίου. Επικρατεί πάντως μεγάλη αβεβαιότητα σχετικά με τον ακριβή τόπο προέλευσης του χρυσού σε οποιαδήποτε περίοδο. Ανάλυση τριάντα δύο χρυσών αντικειμένων από το Λευκαντί με ειδική μέθοδο ακτίνων Χ (X-ray fluorescence) απέδειξε απλώς ότι ο χρυσός, από άποψη καθαρότητας, είναι άριστης ποιότητας. Αν είναι φυσικά καθαρός ή τεχνητά εμπλουτισμένος, παραμένει προς το παρόν άγνωστο. Τα αποτελέσματα επόμενης της ανάλυσης αυτής δεν είναι δυνατόν να αξιολογηθούν, τουλάχιστον προτού συγκριθούν με αναλύσεις χρυσών της γεωμετρικής και της Γεωμετρικής περιόδου και από άλλες περιοχές του αρχαίου κόσμου. Οπωσδήποτε, τα δεδομένα της ανάλυσης δεν μας διαφωτίζουν σχετικά με την προέλευση του χρυσού που χρησιμοποιήθηκε στα κομμάτια από το Λευκαντί. Το χρυσάφι της Ερέτριας δεν έχει αναλυθεί ακόμη, το πρόβλημα όμως του τόπου παραγωγής του δεν πρόκειται να λυθεί στο άμεσο μέλλον, οποιαδήποτε μέθοδος ανάλυσης κι αν εφαρμοστεί.

Ο χρυσοχόος και η εποχή του

Σε μια κοινωνία, όπως της γεωμετρικής περιόδου, ποιμενικού και αγροτικού χαρακτήρα, κάθε σπιτικό λειτουργούσε ως αυτόρκης, ανεξάρτητης μονάδα. Και οι ευγενείς γαιοκτήμονες,

μιολονότι προτιμούσαν να φροντίζουν τα κοπάδια τους ή να επιβλέπουν τη δουλειά στα χωράφια, δεν θεωρούσαν υποτιμητικό να επιδίδονται στις τέχνες, όπως ο Οδυσσεάς και άλλοι ομηρικοί ήρωες. Οι περισσότεροι τεχνίτες, καθώς και οι μάντιες, οι γιατροί, οι κήρυκες δεν αποκόρουσαν αποκλειστικά από την άσκηση της τέχνης τους. Στην τρωική μάχητα εκστρατεία δεν συμμετείχαν αποκλειστικά με την ιδιότητα τους αυτή, αλλά βασικά ως πολεμιστές, μαζί με τους άλλους Έλληνες Μισορούα να κατόντονη ή όχι από αριστοκρατικά γένη, άσχετα από την ιδιότητά τους ως τεχνίτες. Ο μυθικός τεχνίτης του έπους, ο Ήφαιστος, δεν έχασε τη θέση του στον Όλυμπο επειδή ήταν μεταλλουργός, αντίθετα την Ξανακέρδισε. Η φημ ενός ακτοτοτύμου, του Τύχιο, Ξεπέρασε τα όρια της ιδιαίτερης πατρίδας του, της Ύλης στη Βοιωτία, όπου είχε το εργαστήριό του. Σ' αυτόν ανατέθηκε να κατασκευάσει την ασπίδα του Σαλαμίνιου Αίαντα, «όσκος ήγυτε πύργον, χάλκεον, έπταβοειον» (Ομήρου, Ιλιάδα Η 220). Αν και ακτοτόμος, σφρηγιάστηκε ο ίδιος και το εξωτερικό χάλκινο έλασμα της ασπίδας, «επί δ' όγδοον ήλασε χάλκον» (Η 223).

Κάθε επιδέξιμος τεχνίτης ονομάζεται γενικά τέκτων, που σημαίνει έμυλοργός, κτίστης, επιπλοποιός, όπως αποκαλείται ο Ικμάλιος στην Οδύσσεια (ε 56/7), ο οποίος έξερι επιπλόν να δουλεύει και το ελεφαντόδοντο και το ασήμι. Αναφέρονται ακόμα στα ομηρικά έπη χαλκεύς (Δ 187, 432, ο 328 κ.ά.), κεραμεύς (ε 601), πορθηεύς (ι 187), αλιεύς (μ 251, υ 419), αρματοπηγύς (Δ 485) και, τέλος, χρυσοχόος (ε 425), που άμεσα μας ενδιαφέρει εδώ. Στην αυλή του Νέστορα απασχολούταν ο χρυσοχόος Λαέρτης, ένας από τους λιγότερους επώνυμους τεχνίτες του έπους. Τον καλεί ο Νέστωρ να επισυροζήσαν τα κέρατα του Ταύρου, που προορίζονταν για τη θυσία στην Αθήνα «iv' άγαλμα θεά κεχάρου ιδούσα» (γ 438). Το χρυσάφι παραδίδεται στον ίδιο τον άρχοντα, ενώ ο χρυσοχόος εκτελεί την παραγγελία επίτοπου, όπου προσέρχεται με τα χάλκινα εργαλεία του (άκμονα, σφύραν, πυργάριον). Ο ίδιος τεχνίτης αποκαλείται και χαλκεύς (γ 432), πράγμα που σημαίνει ότι γνώριζε και τα μυστικά της τέχνης του μετάλλου αυτού, φαινόμενο συνηθισμένο στον Όμηρο. Το «χαλκεύς» βέβαια είναι ο κτ' εροχρήν γενικά που δλώνει την απασχόληση ονόμα με τα μέταλλα.

Εκτός από τον Τύχιο, τον Ικμάλιο και τον Λαέρτη, άλλος επώνυμος τεχνίτης του έπους είναι ο Τρωαδής Φερεκλος, γιος του Αρμονίδη, που κατασκεύασε τα πλοία του Πάρη, και που δεν ήταν μόνο φημισμένος ναυπηγός αλλά «χεραιν έπίστατο δαίδαλα πάντα τέχνην» (Ε 60), έπαυρε μέρος στις μάχες με τους άλλους Τρώες, ώσπου έπεσε χτυπημένος από το δόρυ του

12a

12 α, β. Το μεγαλύτερο χρυσό τάλαντο και δύο σε μορφή αχιβάδας.
13 α, β, γ. Τμήματα χρυσών τάλαντων αρτόσχημα ή σε μορφή πεπλατυσμένων σφαιριδίων.

14. Πολυάριθμα ακανόνιστα κομμάτια χρυσών τάλαντων.

15 α, β. Σταγόνες χρυσού και αδρές πεπλατυσμένες μάζες.

16. Χρυσό διάδημα με γλωσσίδι.

17. Ασπομέρεια του διαδήματος. Διακρίνεται πομπή αρμάτων και πολεμιστές.

12β

13α

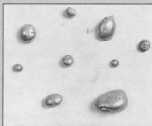
13β

13γ

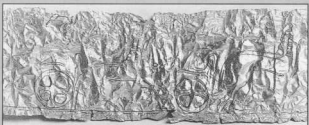
14

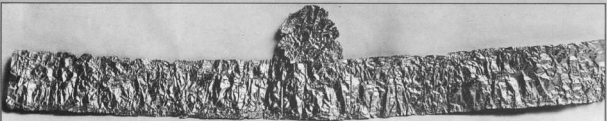
15α

15β

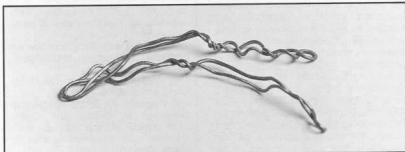

17

16

18 α. Β. Ημιτελή σμυρτηρά κοσμήματα.

Μηρίονη. Δεν πρέπει, τέλος, να παραλείψουμε τον Επειό, που κατασκευάσε τον δούρειο ίππο με τη βοήθεια της Αθηνάς (θ 492/3) και που συγκαταλέγεται μάλιστα ανάμεσα στους άριστους.

Οι τεχνίτες εντάσσονται στην κατηγορία των «δημιουργών» (ρ 383), όπου ανήκουν μάντιες, γιατροί και αιοδοί, οι οποίοι μάλιστα καλούνται να προσφέρουν υπηρεσίες και έξω από τα όρια της κοινότητας τους. Η έννοια της λέξης: δημιουργός ή δημιουργός στο έπος έχει οπωσδήποτε θετικό περιεχόμενο, δεν δηλώνει ορισμένο καλύτερο κοινωνικό στρώμα. Σε αντίθεση με την περιορισμένη στα πλαίσια της οικιακής οικονομίας τεχνική-καλλιτεχνική δραστηριότητα, αυτό που διακρίνει τους «δημιουργούς» είναι η προσφορά τους στο κοινωνικό σύνολο, στην κοινότητα, στο δήμο. Συγκεκριμένα ταξικό περιεχόμενο πήρε η λέξη αργότερα και το κράτος ως τα ύστερα κλασικά χρόνια.

Στο Έπος τα έργα της τέχνης ασκούν μια ανεξήγητη γοητεία, αντανακλούν μίαν υπέρτατη, σχεδόν μαγική, δύναμη, μυθοποιούνται. Οι ικανότητες του τεχνίτη θεωρούνται θείο δώρο. «Έσοχα γάρ μιν έφιλοτα Παλλάς Αθήνη» (Ε 61), αναφέρεται για τον Φέρεκλο. Το τεχνίτη γενικά που δουλεύει το χρυσάφι και το ασήμι – «Ήφαιστος δέδασε και Παλλάς Αθήνη τέχνην παντοίην, χαριεята δέ έργα τέλειε» (Ζ 23/4 και ψ 160f). Τον δούρειο ίππο «Επειός έποίησεν σὺν Αθήνη» (θ 493). Όλοι χρωστούν την τέχνη τους στην Αθηνά και τον Ήφαιστο, όπως οι μάντιες στον Απόλλωνα, οι σοφοί στις Μούσες, οι γιατροί στον Ασκληπιό. Για τον αιδό και τον ποιητή θέεται η υψηλή καλλιτεχνική ποιότητα, η αναγνώριση του λειτουργήματος, η εκτίμηση των ακροατών αποτελούν αναμενόμενη δεδομένα στην κοινωνία του ομηρικού έπους. Οστόσο, και η θέση των τεχνιτών-καλλιτεχνών των εικαστικών τεχνών δεν πρέπει να ήταν υποδεέστερη. Άλλωστε, η επανωμία των τεχνιτών που μνημονεύσαμε, η φήμη των έργων τους και το μυθικό θεϊκό τους τάλαντο το επιβεβαιώνουν.

Κατ' εφεξήν τεχνίτην του έπους είναι η μυθική-θεϊκή μορφή του Ήφαιστου. Το εργατήριό του (χαλκάνη, χαλκοβατές δώμα) βρίσκεται δίπλα στην κα-

19. Τμήματα από χρυσές τοξοτές πόρπες.

τοικία του (δόμον άφθιτον, άστερόνενα, χάλκεον) στον Όλυμπο, όχι στην αγαπημένη του Λήμνο ή την Αίτνα. Αποτελεί τυπικό παράδειγμα εργαστηρίου μεταλλουργίας όχι μόνο για χαλκό και σίδηρο αλλά και για χρυσάφι (Ζ 475). Με τα εργαλεία του (ράιστηρ, πυράγηρ, άκμων, χόναρι, σφύρα, φύσας) ο «περικλυτός άμφιγυής» κατασκευάζει «δαίδαλα πολλά», «πόρπας τε γναμπτάς θ' έλικας κάλυκας τε και δόμους» (Ζ 404), αλλά και όπλα για τους θεούς και τους ήρωες, σκήπτρα, θρόνους, τρίποδες, καζάνια, ακμή και θεϊκές κατοικίες. Ολόχρυσες κορασίδες (χρυσόαι άμφίπολοι, Σ 418), ένα είδος ρομπότ της εποχής, προικισμένες με «νόον, αύδην και σθένος»: τον υπηρετούν. Μας θυμίζουν τους αλόχρυσους νέους, στο θαυμαστό ανάκτορο του Αλκίνοου, βασιλιά των Φαίακων, που κρατούν τους πυρσούς (η 91 κ.ε.), ο' αυτούς όμως δεν χρίσασιν οι θεοί ανθρώπινη πνοή. Στο ίδιο ανάκτορο χρυσά σκυλιά φυλάνε την εισοδο.

Θ' άδειξε να απαριθμήσει κανείς με άλλη ευκαρία όλα τα θαυμαστά χρυσά έργα του έπους, για να προβάλλει καθαρότερα η μαγική δύναμη που περιλαμβάνει και ο μεταφυσικός συμβολισμός τους, ιδιότητες που χρωστούν κατά μεγάλο μέρος και στον παράγοντα υλικό, στο χρυσάφι, στην άεση λάμψη του, στην άφθαρτη και αιώνια ύπαρξή του, που το ανέδειξε σε σύμβολο όχι απλώς πλούτου, ευημερίας, αλλά και αθανασίας. Συγκαταλέγεται ανάμεσα στα πρωταρχικά στοιχεία του σύμπαντος, τον αιθέρα και τον ωκεανό, θεωρείται δημιουργήματα του Δία. (Πρβλ. Βαχκυλιόδη, επν., 3.85-88, έκδ. R.C. Loeb, Cambridge 1905,

20. Χρυσά τάλαντα από τον Τεκκέ Ηρακλείου.

264, Σαπφώ, έκδ. Μ. Τρευ, Μόναχο, 1968, 102 κ.ε. Σιμωνιόδη, 541, 3. Ροεταε Melici Graeci, έκδ. D. L. Page, Οξφόρδη, 1967, 281).

Ιδιαίτερα στο κόσμημα κάθε εποχής, την πανάρχαια αυτή ανάγκη στυλιόμου ανδρών και γυναίκων, γίνεται εμφανέστερες οι ιδιότητες που επισημάνουμε, και μάλιστα ανεξάρτητα κι από τον παράγοντα υλικό, απ' οποιαδήποτε υλική άξία.

Τα μυθικά παραδείγματα μεγάλων τεχνιτών, όπως ο Ήφαιστος, αλλά και οι Τελχίνες, οι Κύκλωπες, οι Δάκτυλοι, δεν δισπούν μόνο να ξεκαθαρίσει η εικόνα του τεχνίτη-καλλιτέχνη και η θέση του γενικά στην ομηρική κοινωνία, που ταυτίζεται μετ' αὐτὸς μετὰ τις ιδιότητες που επισημαίνουμε, αλλά και στοιχεία που αναφέρονται τόσο στα εξωτερικά τους γνωρίσματα, τη δαιμονική δυσμορφία τους, όσο και στον ψυχικό τους κόσμο, που χαρακτηρίζεται από έλλειψη ακεραιότητας και ισορροπίας. Τα στοιχεία αυτά είναι αναπόσπαστα δεμένα με την ίδια την τέχνη τους, απορρέουν από τις ιδιότητες (μαγικές, συμβολικές, γοημικές, αποτρόπαιες) ιδιαίτερα των μετάλλων και των έργων της μεταλλοτεχνίας, οι οποίες μεταφέρονται ο' όσους τα χρησιμοποιούν ή τα φορούν και προκαλούν από θαυμασμό ως δέος και φόβο ο' αυτούς που τα αντικρίζουν.

Ο Ήφαιστος είναι χαλκός, άμφιγυής, και πέλωρ αίτην, με στήβαρο αυχένα, δυνατά χέρια και λαχνήνετα στήθεα, αλλά αδύναμα πόδια (άρααι κνήμια) (Σ 410 κ.ε.). Οι Τελχίνες, δαιμονικοί μεταλλοτεχνίτες από τη Ρόδο, είναι ναυοειδείς, άμφιβίοι, φθονεφοί και δά-

σκαιόν γόητες. Οι αρχαίοι πίστευαν από το όνομά τους προέρχεται από το Θέλλυ. Οι Κύκλιες και οι Δακτύλιες θεωρούνταν ανακατακτητή γιγάντες. Ο φημισμένος Δαίδαλος, ο κατασκευαστής του Λαβύρινθου, σκότωσε από μίσος τον ανιψιό του Τάλω και αναγκάστηκε να φύγει από την Αθήνα. Οι περιπλανήσεις του, όπως και των Τεχνίων που διώχθηκαν από τη Ρόδο «άλλοπλάνες μετανάστες» (Ψόννος, 14, 36 κ.ε.) είναι κι αυτές χαρακτηριστικό αναπόσπαστο των τεχνιτών. Ακόμη και η κατηγορία για κλοπή και η εξορία του μεγάλου Φειδία εντάσσεται μέσα στην παραδοσιακή αυτή αντίληψη για την απειθική προσωπικότητα των τεχνιτών-καλλιτεχνών. Αυτά τα «ελαττώματα» ερμηνεύονται από ορισμένους ερευνητές ως παρεπίδημο του κοινωνικού περιβάριου, όπου ζούσαν. Ένα τέτοιο συμπέρασμα όμως δεν στηρίζεται στις πηγές, βασικά στα έπη, που κι εμείς χρησιμοποιήσαμε.

Ύστερα από τη συζήτηση που προηγήθηκε, ο χρυσοχόος της Ερέτριας βρίσκεται τη θέση του και αποκτά τις σωστές του διαστάσεις μέσα στο χώρο και την εποχή που ζει και εργάζεται.

Εργαστήρια και Ιερό

Είδαμε ότι οι τέχνες θεωρούνταν χάρμη θεικό, ιδιαίτερα της Αθηνών και του Ηράκλειου, ότι οι τεχνίτες συγκαταλέγονταν στους «δημιουργούς» με κριτήριο την προσφορά τους στο κοινωνικό σύνολο, ότι τα έργα της μεταλλοτεχνίας και κυρίως τα χρυσά ήταν επιφορτισμένα με μεταφορικές συμβολισμούς και μαγικές ιδιότητες. Οι μυθικοί μεταλλοτεχνίτες ήταν δαιμονικά όντα με υπερφυσικές δυνάμεις, δύσμορφα και επικίνδυνα. Μ' όλα αυτά δεν είναι άσχετο το γεγονός ότι κυτήρια μεταλλών και γενικά εργαστήρια βρίσκονται κατά κανόνα σε δημόσιους χώρους ή δίπλα σε ιερά και σε άμεση οχέση μ' αυτά. Η σχέση αυτή εργαστηρίων και ιερών έχει δεσφωθεί ανασκαφικά στην Κύπρο, στο νησί του χαλκού. Στην Έγκωμη, που εγκαταλείφθηκε τον 11ο π.Χ. αι., ένα χάλκινο άγαλμα Θεού, ύψ. 54,2 εκ., με κεραφόμο κράνος, ασπίδα και δόρυ και βάση σε σχήμα χάλκινου τάλαντου, θεωρείται προστάτης της δραστηριότητας των χαλκοσυρητών. Στην ίδιο χώρο, βορειότερα, έχουν εντοπιστεί χυτήρια χαλκού. Στην Ταμσασό, σε επαφή με ιερό της Ασάττης-Αφροδίτης, όπου λατρεύονταν και η Κυβέλη, ανασκαπείται ένα σημαντικό συγκρότημα εργαστηρίων χαλκού του 7ου-4ου π.Χ. αι. Το ίδιο συμβαίνει και στο Κίτιο, όπου λατρεία και μεταλλοτεχνία συνυπάρχουν από πρωιμότερες εποχές. Το λυδικό εργατήριο χρυσοχόιας των Σάρδων βρίσκεται στα όρια του ιερού τεμένους της Κυβέλης. Στη Λαυρεωτική της Αττικής τα μεταλλεία

και τα εργαστήρια βρίσκονταν, όπως φαίνεται, υπό την προστασία της Αρτέμιδος, όπου λατρεύονταν κυρίως από τον 4ο π.Χ. αι. ως Βενδίδς από τους Θρακίωτες δούλους.

Εργαστήρια κλασικών-ελληνιστικών χρόνων έχουν βρεθεί και στη νότια πλευρά του ναού του Απόλλωνος στην Ερέτρια. Βόρεια από τον ίδιο ναό, ήρθε στο φως το 1981 ελλειψοειδές οικοδόμημα του 8ου π.Χ. αι., που αναγνωρίζεται ως εργατήριο. Δεν είναι ακόμη σαφές αν σχετίζεται με τη λατρεία του Απόλλωνος ή με τη λατρεία άγνωστης ακόμη γυναικείας θεότητας, της οποίας το ιερό βρίσκεται βορειότερα. Μολοντί δεν υπάρχουν προς το παρόν αποδείξεις, ωστόσο θεωρούμε πιθανή την παρουσία και ιερού του 8ου π.Χ. στο χώρο που ανασκάψαμε, πολύ κοντά στο αφιδικό οικοδόμημα, όπου είχε αποθησαυριστεί το χρυσάφι. Η ύπαρξη, πάντως, ιερού τεμένους με ναό είναι δεδωμένη για την πρωιμή και την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο, ενώ η παρουσία εργαστηρίων και καταστημάτων για τον 3ο και 2ο π.Χ. αιώνα.

Βιβλιογραφία

1. Τοπογραφία-Αρχιτεκτονική

- Π. Θέμελης, Ερετριακά I, ΑΕ 1969, 143-178.
- Cl. Bérard, L'Héron à la Porte de l'Ouest, Ερέτρια 3, 1970.
- Cl. Krause, Das Westtor, Eretria IV, 1975.
- Cl. Bérard, Topographie et urbanisme de l'Érétie archaïque, Eretria 6, 1978, 92 κ.ε.
- A. Aithier-Chanon - Cl. Bérard, Érétie, L'Organisation de l'espace et la formation d'une cité grecque, Bibl. d'Arch. - L'Archéologie d'aujourd'hui (εκδ. Al. Schnapp) 1980, 229-249.
- L. Kahlil, Érétie à l'époque géométrique, Annuaire 59, N.S 43 (1981), 165-173.
- Α. Ανδρεϊμώμου, Αφιδικά οικοδόμηματα και κεραμεική του 8ου/7ου π.Χ. αι. εν Ερετρια, Annuaire 59, N.S 43 (1981), 187-235.
- Α. Mazarakis-Ainian, Geometric Eretria, Antk 30 (1987), 10-14.
- Ε. Καμπούρογλου, Ερέτρια. Παλαιογεωγραφική και Γεωμορφολογική εξέλιξη κατά το Ολόκαινο. Σχέση φυσικού περιβάλλοντος και αρχαίου οικισμού, Αθήνα 1989.

2. Χρυσός

- K. Kourouniotes, Goldschmuck aus Eretria, AM 38, 1913, 289-293.
- Cl. Bérard, L'Héron, ό.π., 36-45.
- G. Eisler, Studies in Ancient Greek Technology 8, 1971, 155 κ.ε.
- P. Mareddu, Χρυσεία at Pithecussae, PP 1972, 407 κ.ε.
- L. Marangou, Collection Dolly Goulandris I. Bijoux en or, BCH 99, 1975, 370, κ.ε.
- J.C. Bukhuizen, Chalchis in Euboea, Iron and Chalcidians abroad,

Chalcid Studies IV, Leiden 1976, Appendix III, Gold Industry of early Euboeans.

- S.M. Goldstein, Reconstruction of the Lydian Gold Industry, BASOR 228, 1977, 53-57.

- M. Popham, H. Sackett, The Other Finds, Lefkandi I, 1979, 93-97.

- P. Themelis, An 8th c. Goldsmiths' Workshop at Eretria, The Greek Renaissance of the 8th c. B.C. Tradition and Innovation (εκδ. F. C. Hagg), Στοχολόγη 1983.

3. Τεχνίτες

- Pauly-Wissowa, RE 8, 314, λ. Hephaistos.

- H. Schrader, Götter und Menschen Homers, 1952, 78 κ.ε.

- N. Himmelmann, Über bildende Kunst in der homerischen Gesellschaft, Ak. d. Wiss. u. Lit. Mainz, Wiesbaden, 1969, ap. 7, 46.

- Ά. Λομπράκη, Ο χρυσός, Πηγές και επεξεργασία, Αρχαιολογία 1, Αθήνα, Νοέμβριος 1981, 9 κ.ε.

Eighth Century BC Eretria: A Goldsmith's Workshop

P. Themelis

Due to the recent research of Greek and Swiss archaeologists it has been proven that Eretria, the well known coastal Euboean city, had been one of the most important Mediterranean settlements in the Geometric period, especially during the years 800-700 BC, with the second half of the eighth century to mark its climax.

Apical and rectangular buildings dating from this phase have been excavated mainly by the harbour, revealing most significant finds: An intact skyphos was discovered *in situ* containing a quantity of gold in a variety of size and shape. This unique and precious find is the hoard of a goldsmith who was both caster and jewel maker.

The talanda of gold comprised in this hoard bear no relation either with those of Salamina, Cyprus, or with the Babylonian shekel or with the Homeric talanda. The vast variety of their size, shape and weight make their identification as trading units most unprobable.

However, the hoard did not only contain talanda but also mismatched jewels which would be so melted as to take the shape of talanda, the raw, that is material of a goldsmith's workshop.

Although evidence is scarce at present, the existence of an eighth century BC temple in close proximity to the edifice containing the treasured gold must be seriously considered as quite probable. Nevertheless, the existence of a sacred temenos with a temple in the Roman period as well as of workshops and shops in the third and second centuries BC has been positively ascertained.